

УДК 316.34/35

О.А. Рахманов, канд. соціол. наук

*Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана*

ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВЕРСТВИ ВЛАСНИКІВ ВЕЛИКОГО КАПІТАЛУ В РОСІЇ

У статті проаналізовано процес формування та відтворення соціальної верстви власників великого капіталу в Росії. Новий клас великих приватних власників шляхом непрозорої приватизації отримав у розпорядження великі ресурси і мав відносну незалежність від держави в 1990-х рр. Однак переважно номенклатурне походження власників великого капіталу стало перепорою до подальшої лібералізації економіки Росії. Це зумовило поступову втрату великими власниками їхньої суб'єктності в політичних та економічних перетвореннях.

Ключові слова: бізнес-еліта, власники великого капіталу, номенклатура, "силовики".

Після розвалу СРСР російське суспільство отримало шанс розвиватися ринковим шляхом. Започаткування радикальних реформ в економіці спрямовувало країну на шлях побудови громадянського суспільства, оскільки історія свідчить – класові основи соціальної стратифікації шляхом економізації соціальних відносин зумовлюють демократичний устрій, оскільки демократія потрібна задля регуляції суперечностей, які виникають у класових суспільствах. Період 1990-х рр. в історії Росії був часом економізації країни. Формування багатьох взаємно конкуруючих фінансово-промислових груп, незалежних від держави, стимулювало ситуацію протодемократичної поліархії, коли політична влада і судова система не могли зосереджуватися в одних руках, оскільки влада бюрократії та великого бізнесу ґрунтувалася відповідно на політичних та економічних ресурсах. Разом з тим, формування прошарку власників великого капіталу давало шанс до модернізації економіки Росії, оскільки примноження капіталу, а не його перерозподіл, вимагає ефективних технологічних важелів. Однак, вирішивши з надр старої номенклатурної еліти, верства великих приватних власників Росії не перетворилася на окремий, незалежний соціальний клас. Втративши ініціативу в політичному та економічному житті, великі власники втратили власну суб'єктність і стали заручниками волі політичного режиму.

Оскільки процес лібералізації економіки та старт підприємницької діяльності для України і Росії розпочався одночасно (ще в СРСР), аналіз процесу формування верстви великих власників Росії дасть змогу зрозуміти феномен народження цієї верстви в Україні.

Незважаючи на горбачовські реформи 1980-х рр., коли відбулася масштабна зміна кадрів на вершині політичної піраміди, відносна однорідність спільноти, з якої могли рекрутуватися нові підприємницькі кадри, обмежувала діапазон можливих економічних змін у СРСР. На відміну від процесів, які проходили в Центральній Європі, де в боротьбі за владу і власність технократи перемогли бюрократів, в СРСР навіть не існувало такого чіткого розмежування, оскільки обидві "фракції" походили з однієї верстви – номенклатури, переліку ключових посад у всіх сферах економічної діяльності, на які призначаються і звільняються кандидатури партійними комітетами чітко визначеного рівня. І хоча існував формальний поділ на партократів (партійно-комсомольські функціонери) та технократів (господарники, міністри, директори), все ж партійний характер номенклатури визначав певну "солідарність" цієї спільноти. Це пояснюється тим, що номенклатура, за словами М. Восленського, була в СРСР достатньо закритим панівним класом. Належність до номенклатурних прошарків була вирішальною в досягненні влади [1]. Особливий розвиток суспільно-політичного устрою російського суспільства, коли приватний бізнес став невіддільним від влади, спричинив формування "бізнес-еліти" – групи бізнесменів, які завдяки своїй фінансовій могутності та наявності економічних ресурсів справляють вплив на політичну сферу країни, водночас стаючи залежними від економічних привілеїв, наданих владою.

Створення "комсомольської економіки" (1986–1989)

Початком легальної підприємницької діяльності стало формування так званої "комсомольської економіки". В країні було створено єдину суспільно-державну систему науково-технічної творчості молоді (НТТМ). Ця експериментальна ідея полягала в тому, що мережа центрів НТТМ (ЦНТТМ), які функціонували на основі госпрозрахунку, допоможе залучити інтелектуальний потенціал молоді для посередництва між підприємствами, які не могли перетворити на готівку гроші на своїх рахунках для невиробничих витрат, і "творчими колективами", які хотіли виконати для підприємства необхідну роботу й отримати за це гроші. Дозволивши ЦНТТМ займатися укладанням договорів з наступною виплатою готівкових грошей, керівництво країни намагалося вирішити проблему нестачі товарів та задовольнити бажання населення заробити. Натомість керівництво ЦНТТМ стало залучати своїх родичів та знайомих для організації фіктивних "творчих колективів", домовляючись при цьому з керівництвом підприємств: так і з'явився знаменитий "відкат" – тіньова угода в бізнесі, коли продавець (керівник підприємства) просить покупця ("творчий колектив") вказати завищену ціну

угоди для повернення собі частини грошей. Система ЦНТТМ започаткувала збагачення двох груп майбутніх бізнесменів – керівників державних підприємств та керівників самих ЦНТТМ. Останні стали основою майбутнього класу *уповноважених*, який матиме вагомі привілеї у веденні бізнесу. Крім ЦНТТМ іншими "комсомольськими" утвореннями були молодіжні житлові кооперативи (МЖК), госпрозрахункові молодіжні центри, які займалися рентабельною діяльністю – перетворення на готівку державних ресурсів, відеопрокат тощо. Джерелами збагачення "комсомольської економіки" стало також створення спільних підприємств (СП) з іноземними партнерами, оренда партійної нерухомості в престижних місцях, отримання пільгових валютних кредитів. Лише будучи вихідцем з номенклатури чи *уповноваженим* нею, можна було отримати валютний кредит, який можна було продати і отримати великий зиск, оскільки існувала суттєва різниця між державним і комерційним курсами валют.

Як свідчить експертне опитування керівників ЦНТТМ, проведене соціологічною групою "Циркон", середній вік "комсомольських" ділків становив 31 рік. До моменту призначення на керівництво ЦНТТМ 45% опитаних працювали на комсомольській роботі, 10% – у радянських органах, 45% – в НДІ і КБ переважно на посадах секретарів комітетів ВЛКСМ (див. [2, с. 12]). Водночас, як свідчить дослідження соціального походження групи підприємливих "комсомольців", майже половина з них – вихідці із сімей службовців та ІТП, третина – з сімей робітників і селян. За типом поселення, 30% – москвичі, 30% – з великих промислових центрів, а 40% – з малих міст та сіл. Освіта у них була переважно технічною (67%). Більшість мала досвід роботи в комсомольських структурах, на виробництві та в системі НДІ. 40% володіли іноземними мовами. Середній вік на момент входження в підприємницьку діяльність становив 30–32 роки. Практично всі були одружені (третина – двічі), мали в середньому по двоє дітей [3, с. 15].

Отже, система ЦНТТМ заклала фундамент збагачення як їх керівників, так і керівників державних підприємств. Відбулося виокремлення з радянської номенклатури експериментальної групи бізнесменів, яка під наглядом влади почала монополізувати надприбуткові, зі швидким оборотом, сектори економіки.

Латентна приватизація (1989–1992)

Упродовж 1989–1992 рр. до моменту оголошення масової приватизації за ваучери в Росії відбувався латентний процес приватизації. О. Криштановська називає цей процес *"приватизацією держави державою"* [2, с. 17]. Натомість І. Куколев пропонує класифікувати цей процес як *"романтичний період"* [3, с. 14]. На цьому етапі пройшла приватизація чиновниками тієї частини державної власності, яка перебувала у сфері їх управління (банківська та розподільчі системи). У цей період на основі міністерств були створені концерни, держбанків – комерційні банки, на місці Держпостачу –

біржі, СП і великі торгові дома. Йде інтенсивне накопичення первісного капіталу на різниці біржових і державних цін, на різниці між світовими та внутрішніми цінами і т. д.; проводяться перші "експерименти" щодо перетворення державних структур на акціонерні. Латентний етап приватизації проходив через скасування певного міністерства, на уламках якого створювався державний концерн, що незабаром акціонувався. Головою концерну ставала, як правило, друга або третя особа скасованого відомства. Іноді на базі фінансового управління міністерства створювався комерційний банк, головою правління якого ставав колишній начальник фінансового управління міністерства (або його заступник). Але більша частина великих банків була утворена шляхом приватизації відділень колишніх радянських спецбанків. Власниками нових комерційних банків, створених на базі територіальних відділень спецбанків, стали їх колишні керівники й основні клієнти. На цьому етапі приватизації були створені також абсолютно нові банки: "Менатеп", Кредобанк, Інкомбанк, Онексімбанк та ін. Формою довіри держави фінансовій структурі було присвоєння їй статусу – "уповноваженої" обслуговувати найбільш важливі державні операції.

Іншою формою прихованої приватизації було створення комерційних структур при заводах. Попередньо вся продукція заводу ділилася на рентабельну та нерентабельну. "Невигідна" продукція йшла по державних каналах. Рентабельна продукція розподілялася керівництвом підприємства через "фірму". Різниця між державною ціною і ринковою становила прибуток дирекції. Таким чином, ще не приватизований завод уже давав прибуток його керівникам.

Відкрита приватизація промисловості (1992–1994)

Влітку 1992 р. в Росії розпочалася відкрита приватизація промисловості, в ході якої і народилася нинішня бізнес-еліта – група великих власників, що вийшла з надр радянської номенклатури. Спочатку 11 червня 1992 р. Верховна Рада РФ затвердила державну приватизацію, а указом президента Б. Єльцина від 21 серпня 1992 р. було запроваджено систему приватизаційних чеків – *ваучерів*. Великі фінансові інститути поглинали або скуповували великі пакети акцій підприємств. Завдяки цьому утворилися конгломерати компаній, фірм, заводів. Однак скупчення різномірної приватної власності створило певні проблеми: приватному бізнесу не тільки не вистачало оборотних коштів, а й досвідчених менеджерів. Промисловість Росії з року в рік деградувала. Між директорами підприємств та "новими росіянами" виник конфлікт, суть якого була така: директори боялися і не хотіли приходу "нових росіян" на виробництво, а останні вважали "червоних директорів" рудиментами соціалізму. Результати опитування більш як 500 керівників приватних та державних підприємств свідчили, що в приватному бізнесі домінує орієнтація на інноваційну, ризиковану діяльність (81% відповідей), натомість директори надавали перевагу

традиційним, перевіреним методам (51% відповідей) [4, с. 377]. Суперечність між позиціями підприємців і директорів згодом проявилася в конфлікті між новими власниками і трудовими колективами підприємств, очолюваними "червоними директорами".

Приватний бізнес уже набув достатньо фінансових ресурсів для захоплення промисловості, однак не мав досвіду для її виведення з глибокої кризи. Це зумовило створення холдингів та фінансово-промислових груп (ФПГ). Кожен великий власник прагнув мати свій банк, свою страхову компанію, торговий дім, ріелтерську фірму та охоронну структуру. Перші ФПГ створювалися як з ініціативи уряду, так і на базі об'єднання низки промислових підприємств, пов'язаних технологічним ланцюжком або регіональними зв'язками. Частина ФПГ створювалася великими банками з їх власної ініціативи. Спочатку купівля банками акцій підприємств носила спекулятивний характер. Однак ФПГ стали поступово розвиватися і набувати галузевої спеціалізації. До осені 1994 р. в Росії утворилися такі ФПГ-імперії: Промстройбанк, Зовнішторгбанк, "Менатеп", Онексімбанк, "Російський кредит", Інкомбанк, Мост-банк. З перерахованих конгломератів компаній тільки дві перші представляли інтереси держави на ринку, інші п'ять – найбільші ФПГ серед класу уповноважених. У сферу інтересів Мост-банку входив торговий і будівельний бізнес. Онексімбанк, "Менатеп", Інкомбанк і "Російський кредит" стали наймогутнішими ФПГ на території РФ періоду 1994–1995 рр.

Незважаючи на суперечності між приватним великим бізнесом та державною економічною елітою, загалом спільне номенклатурне походження цих двох груп забезпечило остаточну перемогу Б. Єльцина над посткомуністичною реакцією в жовтні 1993 р. Водночас у професійному походженні цих двох груп були хоч не великі, та все ж відмінності. Зокрема, аналіз, зроблений Е. Ханлі, Н. Єршовою та Р. Андерсеном у 1993 р., виявив, що з номенклатурних позицій зразка 1988 р. походять 66,6% державної економічної еліти та 37,6% приватної економічної еліти (див. табл. 1). Відчутним було рекрутування з економічної номенклатури, особливо це простежується серед державної економічної еліти. У приватній економічній еліті крім номенклатурної складової простежувалися вихідці з інших прошарків – посадових осіб, фахівців тощо [5].

Однак це лише частково відтіняло приватну економічну еліту від державної. Загалом, бізнес-еліта мала переважно номенклатурне походження. Це підтверджується дослідженням 2001 р., яке виявило, що майже половина (41%) великих підприємців країни мала номенклатурне походження, тобто в різні періоди свого життя вони працювали в органах радянської влади. Водночас серед решти 59% ненорменклатурних підприємців значна частина була представниками класу уповноважених або вихідцями з номенклатурних сімей [2, с. 38].

Таблиця 1

Радянська зайнятість державної економічної та приватної економічної еліт у 1993 р., %

Зайнятість до 1988 р.	Державна економічна еліта	Приватна економічна еліта
Партійна номенклатура	5,2	5,5
Державна номенклатура	3,4	2,9
Економічна номенклатура	58,0	28,1
Культурна номенклатура	–	1,1
Керівники підприємств	20,3	24,5
Інші посадові особи	5,2	17,5
Фахівці	3,1	10,6
Інша зайнятість	2,7	5,8
Робітники	2,1	4,0

Джерело: [5, р. 657].

Таким чином, внаслідок боротьби фінансового капіталу, передусім московських банків, за переділ російської промисловості був сформований великий приватний капітал. Відбулося створення холдингів та фінансово-промислових груп (ФПГ). Однак це не був класичний процес накопичення первісного капіталу, оскільки йдеться, скоріше, про процес перерозподілу, перегрупування ресурсів.

Заставні аукціони (1994–1998)

Наступний період становлення бізнес-еліти Росії був пов'язаний із *заставними аукціонами* та створенням вертикально-інтегрованих міжрегіональних корпорацій. Сформовані ФПГ пропонували уряду кредит під заставу державних пакетів найбільших промислових підприємств країни. Передача під заставу підприємств означала їх продаж у приватні руки, оскільки в майбутньому в уряді не виявлялося коштів для повернення боргу. У вересні 1995 р. Держкоммайна РФ затвердив перелік 44 підприємств, акції яких передавалися уряду для забезпечення кредиту комерційних банків. Для першого етапу передачі під заставу були підготовлені 29 підприємств, які виставлялися на конкурс. Найбільшими серед виставлених підприємств були РАО "Норильський нікель" (51% акцій), нафтові компанії ЛУКОЙЛ (5%), ЮКОС (45%), "Сургутнафтогаз" (40%), "Сиданко" (51%), "Сибнафта" (51%), а дещо пізніше – "Связьінвест".

Якщо до 1995 р. бізнес-еліта Росії була майже тотожна спільноті власників уповноважених банків, то з цього моменту стали складатися інтегровані бізнес-групи (ІБГ), де були присутні як фінансова, так і промислова складові. Я. Паппе визначає ІБГ як сукупність економічних агентів, що здійснюють господарську діяльність, причому суттєвою характеристикою ІБГ є наявність якогось центру прийняття ключових рішень, обов'язкових

для всіх агентів, який Паппе називає "центральною елементом". Центральні елементи були двох типів: такі, що склалися або з юридичних осіб, або з групи фізичних осіб – власників та/або вищих менеджерів [6, с. 25–26]. "Центральним елементом" нової олігархії, яка формувалася в період заставних аукціонів, був клас *уповноважених*. Саме ця група була найбільш успішною на ранніх стадіях становлення російського ринку і володіла достатніми фінансовими ресурсами. Стратегічний центр бізнес-спільноти поступово став переміщатися від банків до інших ринкових інститутів (підприємств промисловості, транспорту, зв'язку, будівництва, телекомунікацій, засобів масової інформації).

Після проведення заставних аукціонів у 1995–1996 рр. відбувається становлення фінансової олігархії, яка посилює свій вплив на державні справи. Формуються взаємовигідні зв'язки бюрократів та великого бізнесу: за регулярну винагороду чиновники надають економічні привілеї для великих бізнесменів. Починаючи з 1996 р. в списку провідних політиків Росії, складеному на основі багаторічного дослідження служби "Vox Populi" спільно з "Независимой газетой", почали з'являтися "олігархи" [7]. Саме в цей період в експертному середовищі почали говорити про те, що Росією править "семибанкірщина" (за історичною аналогією із "семибоярщиною") – невеличка група з найвпливовіших фінансистів, які стали наймогутнішими завдяки заставним аукціонам. Ця група складалася з десятка московських бізнесменів – Р. Вяхірева, Б. Березовського, В. Гусинського, В. Алекперова, В. Потаніна, М. Фрідмана, М. Ходорковського та ін. Як зазначає О. Криштановська, напередодні кризи 1998 р. в Росії склалася економіка, яка визначалася такими рисами: 1) базувалася на великих ФПГ з превалюванням фінансового капіталу над промисловим; 2) її основу становив клас уповноважених, або великих власників, яким держава доручила розвиток ринку; 3) функціонувала за відсутності рівних для всіх можливостей заробляти [2, с. 34].

Фінансова олігархія прагнула до виживання, зміцнення й розвитку. Тому російська бізнес-еліта виступала за консервацію режиму, який дав їй багатство і владу. Саме ця логіка і примушувала олігархів підтримувати Б. Єльцина на виборах 1996 р. Протягом періоду 1996–1998 рр. невеличка група олігархів почала контролювати не тільки фінансові потоки, але й здійснювала найвищі кадрові призначення в державному апараті.

Фінансова криза та структурні зміни бізнес-еліти (1998–2001)

Фінансова криза серпня 1998 р. стала потрясінням як для всього російського суспільства, так і для бізнес-еліти. Унаслідок кризи частина великих бізнесменів розорилася, багато втратили свій політичний вплив і пішли в тінь, частина перебралася за кордон. Докризова група великих підприємців стала фрагментуватися, змінилася і чисельно, і структурно. Після серпня 1998 р. композиція російської бізнес-еліти зазнала суттєвих змін. Порівнюючи

результати дослідження Інституту соціології РАН в 1993 і 2001 рр.¹, можна виявити, що зі старого складу підприємницької верхівки 1993 р. у 2001 р. залишилося лише 15%. У посткризовий період на арену виходять промислові підприємства Росії, які поступово набирають силу. Зміни в економіці не забарилася позначитися і на структурі російської бізнес-еліти. Якщо до 1998 р. основну роль грали фінансові структури (банки, біржі, інвестиційні корпорації), то після кризи їх роль різко зменшилася. На місце впливових фінансистів прийшли регіональні промисловці. Характер освіти бізнес-еліти також зазнав деяких змін: якщо в 1993 р. типовим був прихід в бізнес зі сфери науки (26 осіб), культури та освіти (15), з держбанків (17), то у 2001 р. це в основному виробничники – 50 осіб (35 в 1993 р.), 16 осіб прийшли зі структур держслужби, 28 працювали свого часу у сфері науки, культури та освіти. І хоча частка людей з вищою освітою практично не змінилася (94% у 1993 р. та 97% – у 2001 р.), у 2001 р., серед них переважали люди з технічною або інженерно-економічною освітою – 73 особи (у 1993 р. – 55), економічну та юридичну мали 57 осіб (раніше 44). Якщо дві вищі освіти у 1993 р. мали 2,6% осіб; то у 2001 р. – таких виявилось 13,4% [8, с. 22].

Аналіз соціально-професійного минулого бізнес-еліти зразка 2001 р. підтвердив міцний зв'язок з політичною елітою радянських часів. Якщо для бізнес-еліти зразка 1993 р. номенклатурною базою виступали комсомольські структури, то у 2001 р. помітнішим стало міністерське минуле. Безпосередньо ж до входження в бізнес-еліту члени групи 2001 р. були директорами підприємств (25%), чиновниками (20%), працівниками приватних комерційних структур (27%), працівниками державних банків (6%) та ін. Характерно, що 14% нової бізнес-еліти прийшли в бізнес з вищих державних постів [8, с. 23].

Політика "рівновіддаленості" бізнесу від влади (2002–2004)

У посткризовий період змінився характер впливу бізнес-еліти на політичний процес. Після зруйнування впливу медіа-магнатів Б. Березовського і В. Гусинського великому бізнесу була відведена роль "ділових людей", лояльних до влади нового президента В. Путіна. Оголошена В. Путіним політика "рівновіддаленості" для олігархів означала вибір: або підтримувати владу у всіх її ініціативах, або піти в тінь. Нова влада зайнялася відновленням державної машини, яка тимчасово була приватизована чиновниками та бізнесменами. Нова олігархія стала обережнішою, значною мірою деперсоніфікованою, ставши мовчазним представником могутніх корпорацій. Однак, незважаючи на те, що персональний вплив олігархів першої хвилі

¹ Дослідження проводилося в секторі вивчення еліти Інституту соціології РАН протягом восьми років – з 1993 по 2001 р. за порівнянними методиками. На першому етапі використовувалося експертне опитування для визначення поіменного складу бізнес-еліти. У дослідженні 1993 р. чисельність цієї групи була визначена у 115 осіб, у 2001 р. – 126 осіб. На другому етапі дослідження аналізувалися біографії цих підприємців.

помітно знизився, роль великого бізнесу в суспільстві в цілому мала тенденцію до зростання. Дані біографічного аналізу владних когорт періоду Єльцина і Путіна показали, що питома вага ставлеників великого бізнесу в різних органах влади помітно зростає (див. табл. 2). У цілому за період 1993–2001 рр. по всіх елітних групах представництво бізнесу у владі збільшилося більш ніж удвічі.

Таблиця 2

Ставленики великого бізнесу в елітних групах Росії (%)

	Вище керівництво	Депутати Держдуми	Уряд	Регіональна еліта	У цілому по когорті
Єльцинська когорта (1993)	2,3	12,8	0,0	2,6	4,4
Путінська когорта (2001)	15,7	17,3	4,2	8,1	9,3

Джерело: [8, с. 25].

Однак влада прагнула повної лояльності великого бізнесу до себе через фінансування ініціатив лише Кремля. Тому з'явилася справа ЮКОСа, яка показала, що влада не допустить ніякого впливу на політику. Спроба голови ЮКОСа М. Ходорковського проводити незалежну соціальну та політичну активність завершилася судом і його багаторічним ув'язненням через звинувачення в несплаті податків. Зміцнення держави обмежило бізнес-еліту в здійсненні кадрової політики у федеральному управлінні. Великий бізнес після справи ЮКОСа почав шукати компромісу з владою. Ініціатива в російській економіці перейшла від приватного до державного бізнесу. Суб'єктність великих власників почала нівелюватися не тільки в політичній сфері, а й в економічній. Водночас у керівництві великих комерційних структур почали знаходити притулок колишні керівники структур виконавчої влади, високопоставлені чиновники, міністри та ін. Досліджуючи російську еліту, О. Криштановська та С. Вайт дійшли висновку, що частка "силовиків" (військових та представників органів безпеки) в російській бізнес-еліті збільшилася з 11,2% в 1993 р. при Єльцині до 25,1% в 2002 р. при Путіні [9]. Посилювалася процес зрощування бізнесу і влади на регіональному рівні, тому великий бізнес перейшов під контроль місцевих вищих чиновників, які формували регіональні фінансово-промислові клани.

Формування путінської олігархії (2004–2010)

Використовуючи Бесланську трагедію, Кремль за допомогою "силовиків" остаточно сформував вертикаль влади: спочатку були створені укрупнені федеральні округи, а потім були скасовані вибори губернаторів, які тепер призначалися з Москви і формально затверджувалися місцевими законодавчими органами. У результаті, сконцентрувавши політичну владу, "силовики" швидко взяли під контроль і комерційну олігархію часів Б. Єльцина.

В. Путін об'єднав навколо себе нових магнатів, державних бюрократів та кремлівських інсайдерів, призначених керівниками найбільших державних корпорацій Росії. Найближчі союзники Путіна з часів його діяльності в Санкт-Петербурзі, серед яких домінували вихідці зі спецслужб, стали очолювати ради директорів найпотужніших держкорпорацій, котрі займалися видобутком та транспортуванням нафти і газу, виробництвом алмазів, продажем зброї за кордон. Вихідці зі спецслужб стали вважатися "новими дворянами" [10]. Якщо за часів Єльцина олігархи контролювали державний апарат "ззовні", орієнтуючись на відомства, які керували найбільш значущими ресурсами – майном та грошима, то "силовики" контролюють державу "зсередини", займаючи державні посади. При цьому вони націлені не на цивільні, а на силові відомства.

У цей період суттєво зростали світові ціни на основні товари російського експорту: нафту, газ, метали та добрива. Суттєво подорожчали вугілля, земля та нерухомість. Тривалий споживчий бум населення забезпечував прибутки імпортерам. Унаслідок цього за роки президентства В. Путіна стрімко зросла кількість долларових мільярдерів. Якщо в 1999–2000 рр. у світовому списку мільярдерів журналу "Forbes" взагалі не було жодного росіянина, то в подальші роки були побиті всі рекорди (див. табл. 3). За числом мільярдерів Росія незмінно почала входити в лідери поряд зі США, Німеччиною і Китаєм. І лише фінансова криза 2008 р. відчутно знизила цю кількість, однак уже за підсумками наступних років це число стрімко збільшилося.

Таблиця 3

Кількість російських мільярдерів за версією журналу "Forbes"

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість мільярдерів	8	7	17	25	27	33	53	87	32	62

За цей час у списку мільярдерів з'явилися такі люди, як Г. Тимченко, брати А. Ротенберг і Б. Ротенберг, Ю. Ковальчук, котрі належать до близьких друзів В. Путіна [11, с. 6–7]. Зі "старої гвардії" єльцинських часів свій великий вплив зберегли лише одиниці: представники консорціуму "Альфа-груп" В. Потанін і М. Прохоров, а також компанія "Лукойл", основним акціонером якої є В. Алекперов [12]. Російські магнати розуміють, що все їхнє благополуччя базується на прихильному ставленні Кремля. За роки правління В. Путіна змінився не тільки склад бізнес-еліти, а й відносини олігархів і держави. Великий державний бізнес і держкорпорації потіснили приватний бізнес зі сфери політичного впливу. На відміну від 1990-х років, коли внаслідок зuboжіння держави приватний бізнес сумнівними обладками здобував зиск із приватизованих підприємств, вже сама держава стала джерелом збагачення для бізнес-еліти. Цю особливість наочно продемон-

струвала фінансова криза 2008–2009 рр., коли з травня по листопад 2008 р. втрата капіталізації російських підприємств склала 1 трлн доларів США або близько 84% російського ВВП. Обсяг російських золотовалютних резервів, що становив на початку серпня 2008 р. \$ 598 млрд, знизився до кінця січня 2009 р. до приблизно \$ 380 млрд, зменшуючись приблизно на \$ 40–45 млрд на місяць [13]. За даними журналу "Forbes", з травня 2008 р. по лютий 2009 р. число російських доларових мільярдерів скоротилося з 110² до 32 осіб, а їх загальний статок зменшився майже в 5 разів. Першими відчули труднощі з фінансуванням великі російські компанії, що зіштовхнулися з неможливістю перекредитування в західних банках внаслідок падіння вартості своїх вкладених під кредити акцій. У жовтні 2008 р. держава прийняла рішення про надання російським банкам субординованого кредиту на суму до 950 млрд рублів терміном не менш ніж на п'ять років. Великі нафтові компанії (ЛУКОЙЛ, Роснефть, ТНК-ВР і Газпром) звернулися до уряду з проханням виділити їм кредити для погашення заборгованості за зовнішніми позиками [14]. Далі наглядова рада Зовнішекономбанку схвалила виділення грошей ряду компаній, розподіливши близько \$ 10 млрд із загальної суми \$ 50 млрд: в числі компаній, що рятувалися від проблем з примусовими продажами за угодами РЕПО, були UC Rusal, "Альфа-груп", Вимпелком; частину коштів отримало також ВАТ РЖД [15]. Близько половини виділеної Зовнішекономбанком суми – \$ 4,5 млрд – дісталася компанії О. Дерипаски UC Rusal [16]. Таким чином, влада підтримувала під час фінансової кризи не економіку в цілому, а надавала допомогу конкретним акціонерам, які були найбільш лояльними до влади. Водночас, той факт, що Зовнішекономбанк під забезпечення кредиту забирає під заставу акції російських підприємств, свідчить про потенціальну загрозу їх націоналізації або переділу власності, адже уряд, рефінансуючи борги цих компаній перед іноземними кредиторами, з часом може стати власником контрольних пакетів акцій.

Висновок

В умовах регресу промисловості і бурхливого розвитку спекулятивного сектору в Росії сформувалася фінансова олігархія, об'єктивними інтересами якої було збереження економічних привілеїв. Це прагнення збіглося із суспільним запитом на політичну стабілізацію. Тому російська бізнес-еліта виступила за консервацію режиму, який дав їй багатство і владу. Номенклатурний характер та принцип "уповноваженості", за яких формувалася великий бізнес, спричинили виникнення у великих власників неприйняття подальшої лібералізації економіки, за умов якої розвиток середнього та малого бізнесу створював конкурентне середовище. Спільне номенклатурне походження нової великої буржуазії та політичного класу, який прагнув відновити контроль у державі над економікою та політичним життям, зумо-

² У березні 2008 р. журнал "Forbes" нарахував 87 російських мільярдерів.

вило перемогу бюрократії в особі "силовиків", оскільки великий бізнес в силу свого походження не міг протистояти наступу держави. Внаслідок цього у 2000-х рр. російський бізнес був взятий під контроль Кремлем. Деякі найбільш впливові бізнесмени були вигнанні з Росії або ув'язненні. Втративши політичну суб'єктність, великий бізнес став заручником держави, яка за принципом лояльності підтримує чи карає великих бізнесменів. Можна погодитися з С. Кордонським, який стверджує, що Росія повертається до "станового" позаринкового устрою, коли ресурси не накопичуються, а розподіляються – діляться між "станами". Приріст ресурсів здійснюється за рахунок "розширення ресурсної бази", а не за рахунок виробництва товарів та обороту капіталу (докл. див. [17]). Власники великого капіталу перебувають під загрозою перетворення на квазівласників, оскільки їхня приватна власність не набула соціальної легітимації, а контроль влади та рефінансування російських підприємств під заставу їхніх акцій під час фінансової кризи 2008–2009 рр. висять "дамокловим мечем" можливої націоналізації чи перерозподілу. Таку систему господарювання зазвичай називають державним капіталізмом. Економічна еліта Росії початку XXI ст. – це закрита група людей, яка контролює великі капітали і цілі галузі промисловості з дозволу влади. Водночас ця група є залежною від волі влади, тому не може набути того повноцінного статусу соціального класу, який мають великі власники в ринкових суспільствах.

Вивчення процесу формування бізнес-еліти Росії є корисним для дослідження особливостей становлення верстви власників крупного капіталу України. Досвід взаємовідносин російського крупного капіталу і держави виокремлює важливі характеристики, які дають змогу визначити перспективи розвитку України, а саме: походження великих власників, їхні цінності та орієнтації стосовно розвитку економіки та політичної сфери, рівень їхньої суб'єктності в політичному та економічному житті країни. Дослідження цих характеристик дасть змогу виявити перспективу розвитку демократії та ринкової економіки в Україні.

-
1. *Восленский М.* Номенклатура : господствующий класс Советского Союза / М.Восленский. – М. : "Советская Россия" ; МП "Октябрь", 1991. – 624 с.
  2. *Крыштановская О.В.* Бизнес-элита и олигархи: итоги десятилетия / О.В.Крыштановская // Мир России. – 2002. – № 4. – С. 3–60.
  3. *Куколев И.В.* Формирование бизнес-элиты / И.В.Куколев // Общественные науки и современность. – 1996. – № 2. – С. 12–23.
  4. *Бунин И.М.* Новые российские предприниматели / И.М.Бунин // Бизнесмены России. 40 историй успеха. – М. : Изд-во АО "ОКО", 1996. – С. 365–415.
  5. *Hanley E.* Russia – Old Wine in a New Bottle? The Circulation and Reproduction of Russian Elites, 1983-1993 / E.Hanley, N.Yershova, R.Anderson // Theory and Society. – 1995. – Vol. 24, № 5. – P. 639–668.

6. Паппэ Я. "Олигархи". Экономическая хроника 1992–2000 / Я.Паппэ. – М. : ГУ-ВШЭ, 2000. – 232 с.
7. Кинсбургский А.В. Трансформация структуры российской политической элиты в оценках экспертов / А.В.Кинсбургский // Социол. исслед. – 2003. – № 9. – С. 91–94.
8. Крыштановская О.В. Трансформация бизнес-элиты России: 1998–2002 / О.В.Крыштановская // Социол. исслед. – 2002. – № 8. – С. 17–49.
9. Kryshstanovskaya O. Putin's Militocracy / O.Kryshstanovskaya, S.White // Post-Soviet Affairs. – 2003. – Vol. 19, № 4. – Pp. 289–306.
10. Soldatov A. The New Nobility: The Restoration of Russia's Security State and the Enduring Legacy of the KGB / A.Soldatov, I.Borogan. – New York : Public-Affairs, 2010. – 320 p.
11. Немцов Б. Путин. Итоги. 10 лет. Независимый экспертный доклад / Б.Немцов, В.Милов. – М. : "Солидарность", 2010. – 48 с.
12. Олигархи в России работают, как полицейские под прикрытием [Электронный ресурс]. – Доступный з : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6004062,00.html>
13. Волков В. Правительство России спасает крупный бизнес и принимает меры по подавлению оппозиции // В.Волков [Электронный ресурс]. – Доступный з : <http://www.wsws.org/ru/2009/mar2009/russ-m05.shtml>
14. Медведев: Российским банкам предоставят кредит на 950 млрд рублей на пять лет [Электронный ресурс]. – Доступный з: <http://newsru.com/finance/07oct2008/support2.html>
15. Киселева Е. Щедрый платит трижды / Е.Киселева, Р.Ямбаева, П.Нетреба, А.Шаповалов // Коммерсантъ. – 2008. – 30 октября. – № 198(4015) [Электронный ресурс]. – Доступный з : <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1049575>
16. Исключительная мера // Ведомости. – 2008. – 30 октября. – № 206(2228) [Электронный ресурс]. – Доступный з : <http://www.vedomosti.ru/newspaper/article.shtml?2008/10/30/166770>
17. Кордонский С.Г. Сословная структура постсоветской России / С.Г.Кордонский. – М. : Ин-т Фонда "Общественное мнение", 2008. – 216 с.

Отримано 09.03.11

Рахманов А.А., канд. социол. наук

**ФОРМИРОВАНИЕ И ВОСПРОИЗВЕДЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО СЛОЯ
СОБСТВЕННИКОВ КРУПНОГО КАПИТАЛА В РОССИИ**

В статье проанализирован процесс формирования и воспроизводства социального слоя владельцев крупного капитала в России. Новый класс крупных частных собственников путем непрозрачной приватизации получил в распоряжение большие ресурсы и имел относительную независимость от государства в 1990-х годах. Однако преимущественно номенклатурное происхождение собственников крупного капитала стало препятствием для дальнейшей либерализации экономики России. Это обусловило постепенную утрату крупными собственниками их субъектности в политических и экономических преобразованиях.

Ключевые слова: бизнес-элита, собственники крупного капитала, номенклатура, "силовики".

Rakhmanov Oleksander, PhD in Sociology

**FORMATION AND REPRODUCTION OF SOCIAL STRATA OF LARGE
CAPITAL OWNERS IN RUSSIA**

The article analyzes the formation and reproduction of social strata of large capital owners in Russia. A new class of large private owners through non-transparent privatization was at the disposal of large resources and had relative independence from the state in 1990. But mostly nomenclature origin of large capital owners was an obstacle to further liberalize Russian economy.

Keywords: business elite, large capital owners, nomenclature, "siloviki".